

”וּבְמֶרְאָא גְדֹלָה” (דברים כ”ו, ח) – גורם ההפחדה במכות מצרים

מכות מצרים היו מעין מלחמה של ה' בפרעה ובעמו, וכבר בחז"ל אנו מוצאים את ההשוואה בין עשר המכות לבין מלך המטיל מצור על עיר אויב, בבחינת דיברה תורה כלשון בני אדם.¹ הכול יודעים שבלחימה יעילה משתמשים גם בגורם הפסיכולוגי. לוחמה פסיכולוגית מעצימה את הכלים הקונבנציונליים המופעלים, ונותנת להם אפקט דמוני המשמש מכפיל כוח. במאמר זה ברצוני לבחון את תהליך עשר המכות לא בהקשר שבדרך כלל דנים בו – מה אירע בכל מכה, אלא בהסתכלות תהליכית המצביעה על גורמים פסיכולוגיים שליוו את המכות וסייעו לכך שבסופו של דבר ישלח פרעה את בני ישראל מארצו.²

- 1 לשון מפורשת של מלחמת ה' במצרים מופיעה ב”מכה” הסופית – על ים סוף: ”וַיֹּאמֶר מִצְרַיִם אָנוֹסָה מִפְּנֵי יִשְׂרָאֵל כִּי ה' נִלְחָם לָהֶם בְּמִצְרַיִם” (שמות י”ד, כה). וראו תנחומא, בא ד: ”כטקסין של מלכים הביא הקב”ה עליהן את המכות. מלך בשר ודם כשמודינה מורדת עליו משלח עליה לגיונות ומקיפים אותה בתחלה סוכר אמת המים שלהם. חזרו מוטב, ואם לאו מביא עליהם קלאנים... כך הקב”ה בא על מצרים כטקסין של מלכים בתחלה סוכר אמת המים שלהם...”. וראו: אמו”ר, הרב אלחנן סמט (להלן: אמו”ר), **עיונים בפרשות השבוע, סדרה ראשונה** א, תל-אביב תשס”ט, עמ’ 189, שהסביר שההבנה שהמשא ומתן בין פרעה למשה לא היה דיפלומטי אלא מלחמתי מיישבת מבחינה מוסרית את תרגילי האונאה שנקטו בו.
- 2 אמנם ה' הודיע מראש (שמות ז', ג-ה) שיקשה את לב פרעה כדי להרבות את אותותיו במצרים. אולם כפי שרואים בכל שלבי הסיפור, מטרת ה' הייתה שפרעה ישלח את ישראל בלי שהוא נתון תחת לחץ של מכה, שהרי אילו היה ה' רוצה שפרעה ישחרר את ישראל תוך כדי מכה, לא היה צורך בעשר מכות כלל. היה משה אומר לפרעה שעד שלא ישלח את ישראל לא תיפסק המכה. רצונו של ה' שפרעה ישלח את ישראל ללא מכה פעילה הוא שהביא לכך שבכל פעם שביקש, משה הסיר ממנו את המכה כדי שישחרר את בני ישראל לאחר שהמכה סרה. או אז בא השלב שליבו של פרעה כבד או הוכבד, והוא סירב לשלח את ישראל למרות המכות שכבר חלפו והמכות הצפויות לו. מהלך המכות, כולל הצד הפסיכולוגי שלהן שעליו נרחיב להלן, נועד לגרום שבסופו של דבר פרעה ישלח את ישראל מרצונו ללא לחץ של מכה.

א. ההחמרה בין המכות כגורם מיירא

רבים וטובים נדרשו לשאלת חלוקת המכות לקבוצות.³ החלוקה העתיקה היא זו של ר' יהודה, המובאת בהגדה של פסח, שחילק את המכות לשלוש: דצ"ך עד"ש באח"ב. אחריה הלכו פרשנים וכותבים שונים,⁴ ודומה שגם במחקר יש שמשתמשים בחלוקה הזאת.⁵ על החלוקה הזאת ידועה שאלתו של ר"י אברבנאל בפירושו להגדה **זבח פסח** (שאלה פב):

הסימנים שהיה נותן ר' יהודה במכות דצ"ך עד"ש באח"ב, צריכים אנו לדעת מה ראה בציון הסימנים האלה?... והסימנים בעצמם הם בלתי מובנים ולא אשמעין במה גדול כוח הסימנים הללו אשר נתן?

כוונתו לכך שהמילים הללו "דצ"ך" וכו' אינן מילים מוכרות היכולות לסייע בזכירת הסדר. לפיכך סביר להניח שר' יהודה רצה להורות על חלוקת המכות לשלוש קבוצות. ניתן להיווכח כי בין קבוצה לקבוצה חלה החמרה באופי פגיעת המכות,⁶ ועצם עליית המדרגה בצורה הדרגתית יכולה ליירא, מפני שהיא מצביעה על הכיוון שאליו הולכות המכות. זאת מעבר להיגיון המוסרי שלפיו מי שלא שת ליבו למסר של הפורענות הקלה ראוי להיענש בפורענות חמורה הימנה.

מכת דם על פי הפשט לא הייתה מכה שאיימה קיומית על מצרים. אמנם היאור - שהוא מקור המים העיקרי של מצרים - הפך לדם, אבל נאמר בכתוב: **וַיַּחְפְּרוּ כָּל מִצְרַיִם סְבִיבֹת הַיָּאֵר מִיֵּם לְשִׁתּוֹת כִּי לֹא יָקְלוּ לְשִׁתּוֹת מִמֵּי הַיָּאֵר** (שמות ז', כד). אמנם במדרשי חז"ל יש שהבינו שכוונת הפסוק לומר שהמצרים חפרו סביבות היאור וגם שם מצאו דם, אולם לפי הפשט אין הכרח לפרש כך, והפירוש הפשוט הוא שהמצרים מצאו שם מים ולא דם.⁸ נראה שעיקר מכת

- 3 פריסה יסודית וממצה של שיטות החלוקה השונות שהוצעו לאורך הדורות ניתן למצוא במאמרו של י' ברזלי, 'מופת התנין וסדרן של המכות', בתוך: ר"א בזק (עורך), **בחג המצות - קובץ מאמרים על חג הפסח**, אלון שבות תשע"ה, עמ' 29-34. וראו שם עמ' 35 והלאה את הצעתו המפתיעה והחדשנית.
- 4 ראו אמו"ר, **עיונים בפרשות השבוע, סדרה שלישית א**, תל-אביב תשע"ג, עמ' 291 ובהערה 12.
- 5 ראו: מ' גרינברג, 'אמנות הסיפור והעריכה בפרשת המכות (שמות ז-יא)', בתוך: ב' אופנהימר (עורך), **המקרא ותולדות ישראל, מחקרים לזכרו של יעקב ליור**, תל-אביב תשל"ב, עמ' 65-75; ש"א ליונשטם, 'על הצעות חדשות לניתוח פרשת המכות', **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום א**, תשל"ו, עמ' 188.
- 6 כבר הצביע על כך רלב"ג, בסוף פירושו לפרשת וארא (מהדורת ירושלים תשנ"ה, עמ' לח-לט), וראו את קושיות י' ברזלי על כך בעמ' 28 במאמרו שצוין לעיל בהערה 3. רלב"ג תיאר גם את ההחמרה ממכה למכה ממש, ואילו אנו מעדיפים להציג את ההחמרה משלשה של מכות לשלשה שאחריה, החמרה שנראה שעליה ניתן יותר להסכים.
- 7 מכאן והלאה ציוני פסוקים ללא שם הספר מתייחסים לספר שמות.
- 8 סקירה ארוכה על כך אצל ב' שפיגל, 'מה שתו המצרים במכת דם? עיון בספרות המדרשים ובספרות הראשונים', **אורשת ח**, תשע"ח, בעיקר עמ' 201-204. בהערה 7 שם הביא פרשנים שהדגישו שבכל עשר

דם היה בטורח הגדול שבהשגת מים. במצרים התרגלו להשיג את המים בקלות באמצעות הזרמת מי הנילוס בתעלות, והנה במשך שבוע הם צריכים לצאת 'לחצוב' את המים מהקרקע. מדובר במטרד גדול, אבל לא בנזק משמעותי. מות הדגה, שהביא לכך שהיאור באש, בוודאי יצר מצב אקולוגי חדש שפגע בענף המדגה, אולם לא הזיק לשאר ענפי המזון. גם מכת צפרדע ומכת כינים אינן יותר ממטרד. לא שמענו על נזקים כבדים שנעשו במכת צפרדע – במהלכה או אף לאחריה כשבאשה הארץ (ח', י). אין צורך לומר שמכת כינים היא מטרד ולא נזק ממש.

נראה אפוא שניתן לסכם את מכות דצ"ך כמכות היוצרות מטרד ואינן יוצרות נזק משמעותי.⁹ לעומת זאת שלוש המכות הבאות – מכות עד"ש – כבר פוגעות ומזיקות ממש. כאמור, עליית המדרגה כאן, מעבר לעצם המכה, יוצרת הפחדה. כשהמוכה רואה החמרה, הוא באופן טבעי מנסה לשער עד היכן המכות יכולות להגיע בהמשך.

מכות עד"ש הן באמת מכות של נזק ולא של מטרד. נתחיל דווקא בהשוואת שתי המכות האחרונות בכל שלשה: כינים ושחין. בעוד מכת כינים היא חיצונית לגוף ורק גורמת לגירודים לא נעימים, מכת השחין פוגעת בגוף האדם עצמו, ויוצרת כאב ונזק.

מכת דבר, שעניינה תמותת כל מקנה מצרים, יצרה נזק כבד מאוד; היא חיסלה את שוק הבשר של מצרים (כי קשה להניח שהמקנה של בני ישראל שלא מת היה יכול לספק את כל מצרים), ובעצם הפכה את יושביה לצמחונים.¹⁰ היא גם הקשתה מאוד על היכולת להשתמש בבהמות לצורך סחיבה או פעולות חקלאיות. מכת הערוב היא מכה עלומה מבחינת מה שאירע בה בדיוק, ולא נכניס את ראשו בין ההרים בעניין זה.¹¹ אולם התיאור של השחתת הארץ (ח', כ) ותגובת הכניעה – לפחות למחצה – של פרעה (ח', כא-כד), מלמדים שמכה זו לא הייתה מטרד בעלמא אלא בעלת נזק משמעותי של השחתה.¹²

המכות הייתה אפליה בין מצרים ובין ישראל.

9 את הביטוי "מטרד" לגבי שלוש המכות הראשונות לקחנו ממאמרו של ש' כהן, 'עשר המכות – היבט תיאולוגי ואקולוגי', **על אתר ג**, תשרי תשנ"ח, עמ' 24.

10 נראה כי מקנה ישראל, שממנו לא מת עד אחד במכת דבר, הפך להיות מקור המקנה לכלל ארץ מצרים, ולאחר המכה המצרים נאלצו לרכוש מקנה מישראל. כך יש ליישב את העובדה שבמכת ברד נאמר שיש למצרים מקנה (ט', יט-כב, כה) וכן במכת בכורות (י"א, ה).

11 ראו: ח' כהן, 'חמישה מקרים נוספים של "רעים לא נאמנים": כל מקרה לאור האכדית: בלשן, מכולת, ערוב, ערש, תבל', בתוך: מ' כוגן (עורך), **בארצות שומר ואכד – מחקרים חדשים – יום עיון לכבוד יעקב קליין בהגיעו לגבורות**, ירושלים תשע"ח, עמ' 54-56.

12 על ההסכמות של פרעה לשלח את בני ישראל במהלך המכות ראו מאמרי: 'להוראת סיפור מכות מצרים', **לימודים (כתב עת וירטואלי לענייני חינוך והוראה)**, 16, תש"ף, עמ' 20-24.

ניתן אפוא לסכם ולומר שמכות עד"ש כבר לא היו מטרד בעלמא כמו מכות דצ"ך, אלא היו מכות של נזק ממשי. אולם חשש קיומי כפי הנראה עוד לא היה בהן. פצעים על הגוף אינם מאיימים על עצם החיים, וגם השחתת הארץ ומות כל המקנה אינם פיקוח נפש. שלוש המכות הבאות – ברד, ארבה וחושך (מכת בכורות העומדת בראש הפירמידה תידון בהמשך) – היו כבר איום קיומי על חיי המצרים. במכת ברד המוות נאמר במפורש (ט', יט):

כָּל הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה אֲשֶׁר יִמְצָא בַשָּׂדֶה וְלֹא יֵאָסֵף הַבֵּיתָה וְיִכָּד עֲלֵהֶם הַבָּרָד וּמָתוּ.

גם מי שנאסף הביתה ולא נשקפה סכנה לחייו בטווח הקצר מפגיעה ישירה של הברד, הועמד בסכנה קיומית בגלל הנזק שהברד הסב לצומח, מקור קיומו של האדם בהיעדר בשר.¹³ גם במכת ארבה אנו מוצאים את המוות מפורש (י', יז):

וְעָתָה שָׂא נָא חֲטָאתִי אֵךְ הַפַּעַם וְהַעֲתִירוּ לִּי אֱלֹהֵיכֶם וְיָסֵר מֵעָלַי נֶקֶת הַמָּוֶת הַזֶּה.

התיאור של המוות כאן אינו גוזמה בעלמא בדברי פרעה; הוא מתואר בביטויים קשים עוד לפני בוא המכה על ידי עבדי פרעה בדברים שעוד נשוב אליהם בהמשך (שם ז):

וַיֹּאמְרוּ עֲבָדֵי פְרָעֹה אֵלָיו עַד מָתִי יִהְיֶה זֶה לָנוּ לְמוֹקֵשׁ שְׁלַח אֶת הָאֲנָשִׁים וְיַעֲבְדוּ אֶת ה' אֱלֹהֵיהֶם הַטָּרֵם תִּדְעַ כִּי אֲבָדָה מִצְרַיִם.

מכת ארבה מעמידה את מצרים כולה בסכנה קיומית, שכן הארבה חיסל את כל החקלאות שלא ניזוקה בברד. אמנם ניתן לאכול את מה שבמחסנים סגורים, אם הארבה לא הצליח לחדור לשם, אולם הימשכות של מכת ארבה יכולה לחסל לחלוטין את כל המאגרים ולמנוע כל אפשרות לזרוע. המכה הייתה אפוא איום על מצרים ברעב כבד שאחריתו באמת מוות כדברי פרעה.

מכת חושך די עלומה מבחינת מה שבפועל אירע בה. המילה "מוות" אמנם איננה מופיעה בה במפורש, אולם תיאור המכה (שם כג): "וְלֹא קָמוּ אִישׁ מִתְחַתָּיו שְׁלֹשֶׁת יָמִים" נראה כרומז לחשש הזה, שהרי אי יכולת של האדם לקום מתחתיו פירושה שהוא אינו יכול לדאוג לצרכיו הבסיסיים – אכילה ושתייה. אילו הייתה המכה נמשכת עוד זמן קצר, ייתכן שכל המצרים היו גוועים בצמא וברעב. על היותה של המכה בדרגת חומרה גבוהה מאוד ניתן ללמוד מכניעתו של פרעה ומהסכמתו לראשונה לשחרר את כל בני ישראל, כולל הטרף (י', כד).¹⁴

13 בעניין חומרתה של מכת ברד האריך אמו"ר (לעיל, הערה 3), עמ' 288-307 וכן ר"א בק, 'כי בפעם הזאת' – עיון מחודש בארבע מכות מצרים האחרונות, מג, אלול תשס"ה, עמ' 10-12.

14 אני מתקשה לקבל את דברי ברזלי (לעיל, הערה 3) בעמ' 34, שנטה להמעיט בחומרתה של מכת חושך. הוא טען שבניגוד לשתי קודמותיה – מכות ברד וארבה – לא מוזכרות בה פגיעה בגידולים החקלאיים וגם לא עוצמה שלא הייתה כמוה בעבר במצרים. כאמור, אני רואה במכת חושך מכת הרעבה חמורה בהרבה וישירה יותר מפגיעה ביבול. הסיבה שלא נאמר במכת חושך שלא היה כמוהו, כפי שנאמר במכות ברד

נראה לומר שמכות ברד וארבה מעצימות את מכות ערוב ודבר: ערוב ודבר השחיתו את הארץ ואת בעלי החיים, ולכן גרמו נזק לא קיומי, ואילו מכות ברד וארבה השחיתו את היבולים ולכן הביאו לנזק קיומי. בדומה לכך מכת חושך מהווה העצמה למכת שחין. מכת שחין פגעה בגוף אמנם, אבל לא באופן המאיים על עצם החיים, ואילו מכת חושך פגעה בגוף פגיעה אנושה ואיימה על עצם קיומו.

ואין צורך לומר שהמכה העשירית – מכת בכורות – היא המוות בעצמו. אם שלוש המכות שקדמו לה קירבו את המצרים עד שערי מוות כאמור, מכת הבכורות באמת המיתה בפועל. נמצא שחלוקת המכות לקבוצות ממחישה את עליית המדרגה, וכאמור, בעצם עליית המדרגה יש גם צד של לוחמה פסיכולוגית. המצרים מרגישים איך מקבוצה לקבוצה המצב מחמיר, ועצם תחושת ההחמרה עשויה ליצור אצלם חשש מהקבוצה הבאה ומההחמרה הבאה – עוד לפני שהמכה מגיעה. חלוקת המכות לקבוצות וחשיפת האופי של כל קבוצה ממחישות אפוא את השימוש בגורם ההפחדה בתהליך המכות. האם ידע פרעה על חלוקת המכות לקבוצות? האם יכול היה לחוש החמרה משלשה לשלשה?

ב. התראות היוצרות תחושת מרדף

כבר ראשונים שמו לב לכך שחלוקת המכות לשלוש באה לידי ביטוי בהתראות או בהיעדרן לפני בוא המכה.

הרשב"ם (ז', כו) הצביע על היעדר התראה בכל מכה שלישית מהקבוצות:

שני פעמים היה משה מתרה את פרעה בשני מכות ובשלישי לא היה מתרה. וכן כל הסדר בכל שלש מכות אינו מתרה. בדם ובצפרדעים התרה, בכנים לא התרה. בערוב ובדבר התרה, בשחין לא התרה. בברד ובארבה התרה, בחשך לא התרה.

אולם לא ביאר הרשב"ם את משמעותה של השיטתיות הזאת.

כבר בספר **לקח טוב** מופיעה ההבחנה הזאת והסברה בצידה:

ודע כי מכת הכנים בלא התראה הביאה הקב"ה עליהם, וכן השחין והחשך וסימן כח"ש, חשבתי בלבי לומר על אלו השלשה למה הן בלא התראה, כי על השנים היה מתרה בו, ועל השלישי לא היה מתרה בו, כסימנו של ר' יהודה דצ"ך עד"ש באח"ב, והיינו דתנן מי שלקה ושנה, בית דין כונסין אותו לכיפה, ומאכילין אותו שעורין עד שכריסו נבקעת (ח', טו).

וארבה, פשוטה: ברד וארבה הם תופעות טבע מוכרות, המתרחשות מדי פעם, ולכן היה צריך להדגיש את עוצמתן המיוחדת. חושך של שלושה ימים הוא דבר שאינו מוכר מהטבע ולכן אין צורך להדגיש שלא היה כמוהו.

מדרש זה מסביר את חוסר ההתראה בכך שפרעה חטא ושנה, אולם על פי זה צריך להניח שבכל שלשה פרעה חטא בחטא חדש, דבר שאינו נראה מפשט הכתוב. רבנו בחיי בפירושו (י', א) מביא בשם הלקח טוב את ההקבלה בין שלוש המכות השלישיות בכל שלשה, אבל מוסיף עליה הקבלה גם בין המכות הראשונות שבכל שלשה ובין המכות השניות:

ואם תסתכל בכתובים בכל הפרשיות תמצא כי השתים שהן בהתראה באחת יאמר: "התיצב לפני פרעה"¹⁵ ובשניה יאמר: "בא אל פרעה". התחיל במכת הדם: "לך אל פרעה בבקר ונצבת לקראתו על שפת היאור" ובמכת צפרדעים הזכיר: "בא אל פרעה", מכת הכנים אין שם התראה, ומכאן דרשו רז"ל: (סנהדרין פא ב) מי שלקה ושנה שוב אין מתרין אותו.¹⁶ במכת הערוב חזר לסדורו הראשון והזכיר שם: "השכם בבקר והתיצב לפני פרעה הנה יוצא המימה", ובמכת הדבר הזכיר: "בא אל פרעה", מכת השחין אין שם התראה. במכת הברד חזר לסדורו הראשון והזכיר שם: "השכם בבקר והתיצב לפני פרעה", ובמכת הארבה שבכאן: הזכיר "בא אל פרעה", מכת חשך אין שם התראה.

וע"כ נראה לי לפרש, כי משה היה מודיעו המכה והיה עושה לו התראה פעם אחת על היאור ופעם שנית בהיכלו, וענין "בא אל פרעה" שיזכירו הכתובים בכל פעם ופעם, באורו שיכנס בהיכלו, והכתובים מוכיחים כן כי מעת שהתרה לו במכת הדם על שפת היאור הגיד הכתוב כי מיד נכנס פרעה אל היכלו, שנאמר: (לעיל ז, כג) "ויבא אל ביתו ולא שת לבו גם לזאת".

לדעת רבנו בחיי ההתראה על כל מכה ראשונה בשלשה הייתה ביאור, ואילו ההתראה על כל מכה שנייה הייתה בארמון פרעה. ניתן לסכם את החלוקה באמצעות הטבלה הבאה

15 להלן נציין שציטוט כזה כלשונו אינו קיים בכל אחת משלוש המכות הראשונות שבכל שלשה.
16 לדעת רבנו בחיי סיפור המכות הוא המקור לדין חז"ל הזה, וזאת בניגוד ללקח טוב שהביא את דין חז"ל כביאור לסיפור המכות.

<p>ברד (ט', יג-יח): הַשֶּׁכֶם בְּבִקְרָה וְהַתִּיצֵב לִפְנֵי פְּרֵעָה וְאִמְרַתְּ אֵלָיו... כִּי בַפֶּעַם הַזֹּאת... הַנְּגִי מִמְטִיר כְּעֵת מִחְרָה בְּרָד כָּבֵד מְאֹד...</p>	<p>ערוב (ח', טז-יז): הַשֶּׁכֶם בְּבִקְרָה וְהַתִּיצֵב לִפְנֵי פְּרֵעָה הִנֵּה יוֹצֵא הַמַּיִמָּה וְאִמְרַתְּ אֵלָיו... הַנְּגִי מִשְׁלִיחַ בָּךְ וּבְעֵבְדֶיךָ וּבְעַמֶּךָ וּבְבִתְיֶיךָ אֶת הָעֶרֶב...</p>	<p>דם (ז', טו-יז): לֶךְ אֶל פְּרֵעָה בְּבִקְרָה הִנֵּה יֹצֵא הַמַּיִמָּה וְנִצַּבְתָּ לִקְרֹאתוֹ עַל שֵׁפֶת הַיָּאֵר... וְאִמְרַתְּ אֵלָיו... הִנֵּה אֲנֹכִי מִכָּה בַמַּטָּה... עַל הַמַּיִם אֲשֶׁר בַּיָּאֵר וְנִהְפְּכוּ לְדָם</p>
<p>ארבה (י', א-ד): וַיֹּאמֶר ה' אֶל-מֹשֶׁה בֹּא אֵל- פְּרֵעָה... וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו... הַנְּגִי מִבֵּיא מִחְרָה אֲרָבָה בְּגִבְלֶיךָ</p>	<p>דבר (ט, א-ג): וַיֹּאמֶר ה' אֶל-מֹשֶׁה בֹּא אֵל- פְּרֵעָה וְדַבַּרְתָּ אֵלָיו... הִנֵּה יַד-ה' הַזֹּאת... דַּבֵּר כָּבֵד מְאֹד</p>	<p>צפרדע (ז', כו-כז): וַיֹּאמֶר ה' אֶל-מֹשֶׁה בֹּא אֵל- פְּרֵעָה וְאִמְרַתְּ אֵלָיו... הִנֵּה אֲנֹכִי נֹגֵף אֶת-כָּל-גְּבוּלְךָ בְּצַפְרֵדַעִים...</p>
<p>חושך: אין התראה</p>	<p>שחין: אין התראה</p>	<p>כינים: אין התראה</p>

מדוע באמת ההתראות חולקו בין היאור לבין הארמון?¹⁷ על כך משיב רבנו בחיי:

וטעם הדבר שהיו כל ההתראות כסדר הזה התראה אחת על יאורו והתראה אחרת בהיכלו להורות על ענישו וגאותו וגאונו, כי היה מתגאה על יאורו כענין שכתוב: (יחזקאל כט, ג) "לי יאורי ואני עשיתיני", והיה מתגאה בהיכלו והוא שכתוב: "ויבא אל ביתו", יאמר כי מצד שנכנס להיכלו ונתגאה בו היה בז לדברי משה ולא שת לבו גם לזאת, שאל"כ למה הוצרך להודיענו "ויבא אל ביתו", אלא שבא להודיענו שהיה מתגאה בהיכלו כענין נבוכדנצר... וכשם שהיתה גאותו של נבוכדנצר סיבת שברו ומפלתו כן היה פרעה, ועל כן היו ההתראות כולן מתוך יאורו והיכלו ומהם משפטו ויצא, כי המקומות שנתגאה וחטא בהם משם באו אליו כל המכות ההם.

הסדר שהצביע עליו רבנו בחיי הוא אכן בולט וברור. אולם את המשמעות שהוא יצק לסדר קשה לקבל. הרי הוא לא הביא הוכחה ברורה לכך שפרעה התגאה בארמונו, וההיקש מנבוכדנצר אינו הכרחי. גם הדיוק מהמילים "ויבא אל ביתו" אינו הכרחי וניתן להסבירו בדרך אחרת, כדלהלן. בנוסף יש להעיר על טענתו שכל מכה ראשונה נאמרה ביאור. הדבר מפורש במכות דם וערוב, אולם במכת ברד היאור אינו מופיע (ועוד נשוב לכך בהמשך). לכן קשה לקבל את המשמעות שהוא נתן לכך: הגאווה ביאור, כשהיאור אינו מופיע באחת ההתראות.

ברצוני להציע כאן הסבר אחר לסדר שאותו הציג רבנו בחיי.

אכן נראה שהמכות הראשונות בכל שלשה נאמרו מחוץ לארמון, ובהחלט הגיוני שהביטוי

"בא אל פרעה" שבמכות השניות פירושו להגיע לארמון.

17 ראו על כך את תשובת הרמב"ן ח', טו.

מהי משמעות העובדה שבמכה השנייה ההתראה היא בארמון? נראה לי שפירושה הוא שפרעה אינו יוצא מארמונו אחרי המכה הראשונה. לפני מכת דם פרעה יצא מארמונו ופגש את משה, ושם קיבל התראה על מכת דם. נראה שהתגובה הטבעית של פרעה הייתה לא לצאת מארמונו כדי לא לפגוש את משה ובכך למנוע ממנו להביא עליו מכה נוספת. זוהי משמעות ההדגשה "ויבא אל ביתו": הוא נכנס לביתו כדי להתגונן מפני משה שאותו פגש בחוץ. לכן ציווה ה' את משה לבוא אל ארמון פרעה ושם להתרות בו על המכה הבאה. בכך ה' מסכל את מחשבת פרעה שביטו הוא מבצרו, ומראה לו שגם אל תוך ביתו תבוא ההתראה על המכה. על פי ההיגיון הזה ניתן גם להסביר - שלא כלקח טוב - מדוע המכה השלישית באה ללא התראה. ניתן לשער שבעקבות ההתראה על המכה השנייה פרעה נועל את ארמונו מפני משה, וחושב לעצמו שאם משה כה מקפיד על התראה לפני המכה ואינו עונש אלא אם כן מזהיר, הרי שניתן למנוע את המכה הבאה באמצעות אי פגישה עם משה. אבל אז באה המכה השלישית ללא התראה ומבהירה לפרעה שלא יוכל לחמוק מהמכות. נמצא אפוא שהמבנה החוזר של:

התראה מחוץ לארמון ← התראה בתוך הארמון ← ללא התראה

הוא מבנה מכוון שנועד להראות לפרעה שהמכה תשיג אותו בכל מקום, והוא לא יוכל לחמוק ממנה. המבנה החוזר הזה גם מחדד לפרעה את החלוקה של המכות לקבוצות. אחרי שלשה אחת של מכות פרעה מבין שהמכה יכולה להגיע גם בלי התראה, ולכן שוב אינו נמנע מלצאת מארמונו, ואז שוב נשלח משה לפגוש אותו ולהתרות בו על המכה הבאה, ואז הוא שוב מסתגר בארמונו וחוזר חלילה. האם התהליך הזה חזר על עצמו באופן זהה בדיוק בכל שלשה מחדש, או שמא יש החמרה מסוימת ממכה אל מכה במבנה ספירלי?

נראה לי שדיוק בפסוקים יורה שאכן יש התפתחות בכל שלשה.¹⁸ בכל מכה ראשונה בשלשה מצאנו בתורה לשון קצת שונה במקום ההתראה, ואין ספק שיש לכך משמעות:

דם	ערוב	ברד
<p>----- לך אֶל פְּרַעֲהַ בְּבִקְרָה הִנֵּה יֹצֵא הַמַּיִמָּה וְנִצְבְּתָ לְקִרְאָתוֹ עַל שְׂפַת הַיָּאֵר</p>	<p>הַשֶּׁכֶם בְּבִקְרָה וְהִתְיַצַּב לִפְנֵי פְרַעֲהַ הִנֵּה יֹצֵא הַמַּיִמָּה -----</p>	<p>הַשֶּׁכֶם בְּבִקְרָה וְהִתְיַצַּב לִפְנֵי פְרַעֲהַ -----</p>

ההוראה "הַשֶּׁכֶם" מופיעה במכת ערוב ובמכת ברד ואינה מופיעה במכת דם. משתמע מכאן שההתראה על מכת דם לא נאמרה בהשכמה. נראה כי ההסבר לכך הוא שבימי השגרה פרעה

18 ראו י' ברזלי (לעיל, הערה 3), הערה 25, שעמד על חלק מהדיוקים שדייקנו, ואנו ניסינו לבאר את פשרם.

יצא אל המים בשעה רגילה ולא בהשכמה, שכן דרך בני מלכים, וייתכן ששעת יציאתו הייתה ידועה בקרב העם המצרי. אולם לאחר שמשה פגש בפרעה והתרה בו על מכת דם, החליט פרעה שבפעם הבאה שיצא למים (אחרי בוא מכת כינים), הוא יצא השכם בבוקר, בחושבו שבשעת בוקר מוקדמת משה לא יפגוש אותו. לפיכך לפני מכת ערוב ציווה ה' את משה שישכים ויתייצב לפני פרעה, וכך ידע פרעה שהוא לא יוכל להתחמק מהמכה, כי ה' יודע את מוצאו ואת מבואו. דיוק זה מופיע כבר בדברי חז"ל בשמות רבה:

השכם בבקר והתיצב לפני פרעה, למה בהשכמה א"ר ברכיה לפי שהיה פרעה הרשע אומר ומה בנו של עמרם זה הולך ובא אלינו בכל בקר ובקר אלא עד שלא יבא אלך ואצא לי מכאן, והקב"ה שהוא בוחן לבבות אמר ליה למשה הוי יודע שהרשע הזה כך מחשב בלבו אלא עד שלא יצא קדם לפניו לכך נאמר השכם בבקר (פרשה יא א).

מדיוק הפסוקים נראה שמקום הפגישה בהתראה שלפני מכת ערוב שונה ממקום הפגישה בהתראה שלפני מכת דם. לפני מכת דם משה פוגש את פרעה "עַל שְׁפַת הַיָּאֵר", ואם כן התיאור "הִנֵּה יֵצֵא הַמַּיִמָּה" הוא היעד שאליו משה צריך ללכת. ה' מיידע את משה על כך שפרעה יוצא המימה, ומשה פוגש אותו כבר על שפת היאור, אולי כבר באמצע הביילוי שלו שם. לעומת זאת לפני מכת ערוב פרעה ככוונה יוצא בהשכמת הבוקר כדי לחמוק ממשה. בגלל השעה המוקדמת המפגש שלו עם משה התרחש כנראה בדרך אל היאור ולא על שפת היאור, ולכן הוא אינו מצטווה להיפגש איתו "עַל שְׁפַת הַיָּאֵר" כמו לפני מכת דם. הבדל זה מסביר גם את שינוי סדר הפרטים של ההתייצבות והיציאה המימה. במכת דם קודם פרעה יצא המימה והגיע לשם, ורק לאחר מכן משה התייצב לקראתו. לעומת זאת במכת ערוב משה יוצא ראשון וממתין לפרעה בדרך, ורק לאחר מכן פרעה יוצא מביתו ליאור ונפגש עם משה על אם הדרך. פרעה כל כך רצה לחמוק ממשה, ודווקא אותו הוא פוגש. מפגש בלתי רצוי שכזה מלמד אותו שהוא לא יוכל לחמוק מהמכה הבאה, ושעוקבים אחריו בכל רגע.

בהתראה על מכת ברד בולט בהיעדרו תיאור המקום שהופיע בהתראות שבראש שתי השלשות הראשונות: "הִנֵּה יֵצֵא הַמַּיִמָּה".
כבר חז"ל בשמות רבה עמדו על כך:

כה אמר ה' אלהי העברים, כי בפעם הזאת וגו', למה לא נאמר כאן הנה יוצא המימה, כיון שראה פרעה שבעת שהיה יוצא המימה משה מקדימו בדרך, נמנע שלא לצאת כדי שלא יפגע בו משה אמר לו הקב"ה לך אצלו בהשכמה עד שלא יצא מביתו (פרשה יב, א).

חז"ל עמדו על כך שלפני מכת ברד פרעה אינו יוצא ליאור, שהרי לא כתוב שם "הִנֵּה יֵצֵא הַמַּיִמָּה". ברם, אילו כדברי חז"ל פרעה היה נשאר בביתו, היה ה' צריך לצוות את משה בלשון "בא אל פרעה". נראה יותר שפרעה אכן יצא מארמונו, אולם הפעם החליט לא ללכת ליאור, אחר שראה שמשה יודע על הליכתו ליאור ואורב לו בדרכו לשם. פרעה כנראה השכים בבוקר,

והלך בדרך אחרת למקום אחר, אל מקום בטוח שבו בוודאי משה לא ימצאנו. אולם הקב"ה שולח את משה בדיוק למקום שאליו הלך פרעה, ושוב פרעה מופתע לראות את משה לקראתו גם כשהלך בדרך שאינו רגיל בה. הוא יכול לתמוה לעצמו בלי מילים: "הַמְצָאתָנִי אֵיבִי?!", ולשמוע בתוכו את תשובת משה: "וַיֹּאמֶר מְצָאתִי" (מלכים א כ"א, כ).

ניתן אפוא לסכם ולומר שמשלשה לשלשה פרעה ניסה לחמוק ממשה, פעם בממד הזמן ופעם בממד המקום. אחרי ההתראה על מכת דם שמצאה אותו ביאור בשעת בוקר מאוחרת, הוא מנסה להקדים את שעת היציאה ליאור לפני מכת ערוב, וכשלא מצליח לחמוק ממשה הוא מנסה לשנות את דרכו, וגם אז אינו מצליח לחמוק.

לניסיונות של פרעה לחמוק ממשה, שכאמור כשלו פעם אחר פעם, יש משמעות מבחינת הלוחמה הפסיכולוגית. מעבר למכות עצמן, פרעה חש יותר ויותר לא מוגן. כל ניסיון שלו להתחמק ממכה, בין אם בכך שמתכנס לארמונו ובין אם בכך שיוצא בזמן שבו הוא מצפה שמשה לא יגיע או למקום שאליו להערכתו משה לא יגיע – מביא עליו את המכה הבאה. תחושת חוסר המוגנות הנבנית בהדרגה ממכה למכה בתוך השלשה ומשלשה לשלשה מערערת את אט אט את ביטחונו ואת יכולתו לעמוד בהתנגדותו לשלח את בני ישראל.

ג. השהיית מכות כהצבת אולטימטום

כשבדקים אם לאחר ההתראה המכה באה מיד או רק לאחר זמן, מוצאים הבדל בולט בין השלשה הראשונה לשתי השלוש הבאות אחריה. כדי להוכיח את הדבר נסקור את האמור בשש מכות בלבד, שהרי מכות כינים, שחין וחושך ניתנו ללא התראה ולכן אין מקום לשאול לגביהן את שאלתנו.

בשלשה הראשונה נראה שהמכה באה מיד עם תום ההתראה.

במכת דם ה' שולח את משה להתרות על המכה, ומיד מצווה אותו להביא אותה, ונראה כי המכה מגיעה מיידית (ז', טו-כ). כך גם במכת צפרדע (ז', כו-ח', ב).

אולם בשלשה השנייה אנו מוצאים גורם חדש – השהיה בין ההתראה למכה.¹⁹ במכת ערוב נאמר (ח', יט):

לְמַחֵר יִהְיֶה הָאֵת הַזֶּה.

במכת דבר נאמר בצורה מודגשת יותר (ט', ה):

וַיֵּשׁ ה' מוֹעֵד לְאֹמֶר מַחֵר יַעֲשֶׂה ה' הַדָּבָר הַזֶּה בְּאַרְצְךָ.

ומיד בפסוק הבא נאמר:

19 על גורם הזמן במכות מצרים ראו: ל' ברוכי, 'יציאת מצרים – לוח זמנים', אורות עציון ל, תשנ"ט, עמ' 275-258.

וַיַּעַשׂ ה' אֶת הַדְּבָר הַזֶּה מִמְּחֶרֶת וַיָּמַת כָּל מִקְנֵה מִצְרַיִם וּמִמְקַנְהוֹ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא מָת אֶחָד.

השהיה זו למה היא באה ומה תועלתה?²⁰ מדוע לא להביא את המכה מיד כמו בשתי המכות הראשונות?²¹ נראה לי שתכלית העניין היא הצבת אולטימטום. איום שאינו מתממש מיד משיג שתי מטרות חשובות:

1. האיום מאפשר למאויים לדמיין את בוא המכה, והדמיון כידוע אינו פועל תמיד בצורה רציונלית, ולעיתים הוא מעצים את האיום מעבר למה שהוא באמת לכיוון דמוני. לפיכך האיחור בבוא האיום מותח את זמן הדמיון והפחד. השהיית הלילה מאפשרת למכה ליירא עוד טרם בואה, וכך האפקט שלה הרבה יותר עוצמתי.
2. כאשר פרעה מקבל אולטימטום, הוא יכול להיות נתון ללחצים מהסובבים אותו. אם המכה באה מיידית, הרי שאין דרך למנוע אותה, ולכן אף אחד כבר אינו יכול לבוא לדרוש ממנו להיכנע. גם פרעה עצמו אינו יכול לחוש אשם במכה, כי לא היה בידו למנוע אותה מהרגע ששמע עליה. אולם כאשר יש השהיה, ניתן זמן לאנשים בסביבת פרעה ללחוץ עליו,²² וגם הוא עצמו יוכל להתלבט אם כדאי הפעם להיכנע כדי להציל את האומה כולה מפני האסון הבא העומד להתרגש עליה.

אלא שאם יש היגיון רב כל כך בהשהיה, מדוע ה' לא נקט בה כבר מתחילת המכה הראשונה? נראה לי שהתשובה לכך היא שהמכות בשלשה הראשונה נועדו קודם כול לבנות את אמינות ההתראות של משה. אין תועלת בהצבת אולטימטום כשהמאויים אינו מאמין שהמאיים יבצע את איומו. לפיכך באה השלשה הראשונה להראות לפרעה שכל דבר שמשה מאיים – מתרחש. רק לאחר שמשה הוכיח את אמינות דבריו ולא נפל מכל דבריו ארצה, ניתן להתחיל בשלשה השנייה באפקט ההשהיה שיש לו השפעה פסיכולוגית על המאויים.

וכאן עולה השאלה: האם ההשהיה הועילה? האם השיגה את מטרתה? נראה שההשהיה שהופעלה בשלשה השנייה, הוכיחה את יעילותה בשלשה השלישית.

20 יש להבחין בין ההשהיה שעליה עמדנו לבין השהיה אחרת לגמרי המופיעה במכת צפרדע: בקשת פרעה שהמכה תוסר "לְמִחְרָ" (ח', ו). שם ההשהיה הייתה דווקא בהסרת המכה, ולא בהבאתה, והיזום לה הוא פרעה, באופן מפתיע. פרשנים שונים עמדו על התמיהה בבקשת פרעה, ראו למשל רמב"ן שם. לגבי שאלת הזמן שבו נמשכה כל מכה, שגם הוא יכול לתרום לאפקט ההפחדה, ראו מאמרי שציון בהערה 12, עמ' 14.

21 ראו את תמיהתם של חז"ל על כך, בעיקר בקשר לפרשת ברד: "אדם שהוא מבקש להלחם עם חבירו ולנצח אותו, פתאום הוא בא עליו, והורגו ונטל כל מה שיש לו, אבל הקב"ה אמר לפרעה, ועתה שלח העז את מקנך וגו' באותה שעה אמר ה' הצדיק" (תנחומא בובר, וארא כ).

22 אמנם איננו יודעים מי עוד שמע את ההתראה של משה חוץ מפרעה עצמו, אך כפי שנראה תיכף, לפחות בחלק מהמכות ברור שההתראות עברו גם לסביבת פרעה.

גם בשתי ההתראות שבשלשה השלישית אנו מוצאים את גורם ההשהיה.

במכת ברד:

הֲנִי מִמְטִיר קֶעֶת מַחֵר בְּרֹד כְּבֵד מְאֹד אֲשֶׁר לֹא הָיָה כְּמֵהוּ בְּמִצְרַיִם לְמִן הַיּוֹם הַנִּסְדָּה
וְעַד עֵתָה

(ט', יח).

ובמכת ארבה:

כִּי אִם מֵאֵן אֶתָּה לְשַׁלַּח אֶת עַמִּי הַנְּנִי מִבֵּית אֲרָבָה בְּגִבְלֶךָ

(י', ד).

אולם כאן אנו כבר מוצאים שהאולטימטום פועל את פעולתו, והקונצנזוס המצרי, שאולי היה בתחילה נגד שחרור בני ישראל, נסדק.

במכת ברד ההשהיה כללה בתוכה את האפשרות להעביר את ההתראה לכלל עבדי פרעה, ובכך להציב להם מבחן אם הם יראים את ה'. ואכן:

הִיָּרָא אֶת דְּבַר ה' מֵעֲבָדֵי פְרַעֲהַ הַנִּסַּ אֶת עֲבָדָיו וְאֶת מִקְנֵהוּ אֶל הַבְּתָיִם. וְאֲשֶׁר לֹא שָׁם
לְבוּ אֶל דְּבַר ה' וַיַּעֲזֹב אֶת עֲבָדָיו וְאֶת מִקְנֵהוּ בַּשָּׂדֶה

(ט', כ-כא).

הנה הצליחה ההשהיה ליצור הבחנה בין עבדי פרעה היראים מה' לבין אלו שאינם שמים לבם אל דבר ה'. הללו כבר אינם מסכימים עם דרכו העיקשת של פרעה. מבחינתם כבר אין לו גיבוי למעשיו. הם כבר בצד של משה ואהרן.

ואם במכת ברד עבדי פרעה שנכנעו הביעו זאת רק במעשים מחוץ לארמון, הרי שבמכת ארבה עבדי פרעה שבסביבתו הקרובה כבר מעיזים להגיד לו באופן ישיר שהם מתנגדים לדרכו, ושדרכו עלולה להביא לחורבנה של מצרים:

וַיֹּאמְרוּ עֲבָדֵי פְרַעֲהַ אֵלָיו עַד מָתִי יִהְיֶה זֶה לָנוּ לְמוֹקֵשׁ שְׁלַח אֶת הָאֲנָשִׁים וַיַּעֲבְדוּ אֶת ה'
אֱלֹהֵיהֶם הַטֶּרֶם תִּדְעַ כִּי אֲבָדָה מִצְרַיִם

(י', ז).²³

23 לדבריהם של עבדי פרעה היה הרבה פחות טעם, אילו המכה הייתה מגיעה מיד בתום דברי משה ואהרן, שהרי אלמלא ההשהיה המכה כבר הייתה משולחת בשדות באותו רגע ולא בטוח שהיה עוד מה להציל. דווקא העובדה שמשה ואהרן מדברים על "מחר", ואז פונים ויוצאים מארמון פרעה: "וַיִּפְּן וַיֵּצֵא מֵעַם פְּרַעֲהַ" (י', ו), מאפשרת הפעלת לחץ על פרעה מתוך תקוותם של עבדי פרעה שיצליחו להציל את מצרים מאובדן.

נמצא אפוא שההשגחה מעצימה את התועלת שבמכות. בשלשה הראשונה היא עדיין אינה קיימת כאמור, בשלשה השנייה היא מופעלת,²⁴ ובשלשה השלישית ניתן כבר לראות את פירותיה – פרעה נותר מבודד כך שאפילו עבדיו הקרובים כבר אינם נותנים גיבוי להתנגדותו.²⁵ ובאמת, במכה העשירית והאחרונה נוכל לראות שהלחץ הציבורי על פרעה כל כך גדל והתרחב, עד כדי כך שהמצרים כבר מפסיקים לנהל שיח עם פרעה כמו במכת ארבה, והם פשוט עוקפים את סמכותו ומשחררים את בני ישראל מעצמם. כך נאמר לאחר מכת בכורות:

וַיִּקַּם פְּרַעֲהוּ לַיְלָה הַזֶּה וַיִּכַּל עֲבָדָיו וַיִּכַּל מִצְרַיִם וַתְּהִי צַעֲקָה גְדֹלָה בְּמִצְרַיִם כִּי אֵין בַּיִת אֲשֶׁר אֵין שָׁם מֵת. וַיִּקְרָא לְמֹשֶׁה וּלְאַהֲרֹן לַיְלָה וַיֹּאמְרוּ קוּמוּ צֵאוּ מִתּוֹךְ עַמִּי גַם אַתֶּם גַּם בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּלְכוּ עִבְדוּ אֶת ה' כְּדַבְּרֵכֶם... וַתַּחַזֵּק מִצְרַיִם עַל הָעָם לְמַהֵר לְשַׁלְּחָם מִן הָאָרֶץ כִּי אָמְרוּ קָלְנוּ מֵיָמִים.

נראה מהפסוקים כאן שיציאת מצרים התרחשה בשני מישורים. במישור הפורמלי – ממלכתי פרעה קורא למשה ולאהרן ומשחרר אותם ואת בני ישראל. אבל מחוץ לשיח הדיפלומטי הזה מתואר העם המצרי הפשוט, שנראה כאינו מודע כלל לשיח של פרעה עם משה ואהרן. הם פשוט חוששים שכולם ימותו, ולכן הולכים על דעת עצמם אל "העם" הפשוט ולוחצים בחוזקה עליהם למהר לשלחם מן הארץ.²⁶ דברי פרעה למשה ולאהרן "קומו צאו מתוך עמי גם אתם גם

24 מהלכים של לחץ ציבורי באופן טבעי אורכים זמן, ואין לצפות לאפקט מיידי, בוודאי כשמדובר על חברה החיה תחת משטר מלוכני ונדרשת לצאת נגד מלכה. לכן אין להתפלא על כך שלא רואים את העם המצרי או את עבדי פרעה מוחים בפרעה כבר לאחר ההתראות על מכת ערוב או דבר. ייתכן שכבר אז היו שסברו שפרעה טועה, אולם לקח זמן עד שהעיוז לצאת בגלוי נגדו – אחרי ההתראות על מכות ברד וארבה.

25 ניתן לצרף לכאן את הרעיון המדרשי שלפיו אחרי ההתראה על מכת מכורות תבעו הבכורות מפרעה להוציא את ישראל כדי שהמכה לא תבצע, ואף יצאו למלחמה על כך, והרי מלחמת אזרחים נגד השלטון היא שיא של הצלחת הלחץ הציבורי (אם כי להלן נציע שהעם המצרי לא ידע מראש על מכת בכורות). ראו למשל מדרש תהלים על הפסוק "לִמְכָה מִצְרַיִם בְּבִכּוּרֵיהֶם" (תהלים קל"ו, י): "בשעה ששלח הקב"ה מכת בכורות, א"ל כחצות הלילה ומת כל בכור, נכנסו כל הבכורות אצל אבותיהם ואמרו להם כל מה שאמר משה הביא עלינו, אין אתם מבקשים שנחיה, בואו והוציאו את העברים האלו מבינינו, ואם לאו אנו מתים, השיבו להם ואמרו אפילו כל המצרים מתים אינן יוצאין מכאן, מה עשו נכנסו כל הבכורות אצל פרעה, והיו מצווחין לפרעה, ואומרים בבקשה ממך הוצא את העם הזה שבשבילם רעה תבא עלינו ועליך, אמר לעבדיו צאו וקפחו שוקיהם של אלו, מה עשו הבכורות מיד יצאו ונטלו כל אחד חרבו והרג את אביו, שנאמר למכה מצרים בבכוריהם, למכה בכורי מצרים אין כתיב כאן, אלא למכה מצרים בבכוריהם, ששים רבוא הרגו הבכורות באבותיהם".

26 אנו מציעים לראות את שני המהלכים הללו כמתרחשים בו-זמנית: פרעה נותן הוראה למשה ולאהרן לצאת, ובמקביל העם המצרי שברחוב, שאינו מודע להוראת פרעה, משלח את השכנים מבני ישראל. הסיבה לכך שאנו סבורים שמדובר בשתי פעולות שאירעו סימולטנית היא, שבעידן ללא תקשורת קשה להניח שהוראת פרעה למשה ולאהרן באישון ליל פורסמה ברבים במהירות. והרי הפסוק המתאר את

בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" הפכו אפוא להיות קצת מיותרים בגלל הלחץ הציבורי הכבד שהופעל על מצרים. לחץ זה כאמור לא התחיל במכת בכורות; מכת בכורות הייתה שיאו, אבל הוא התפתח בהדרגה משלשה לשלשה כפי שביארנו, וחשף את ההיבט הפסיכולוגי שהמכות יצרו מעבר לנזק עצמו שהן גרמו.

ד. חוסר הוודאות

בלוחמה פסיכולוגית ישנו מתח בין הרצון מצד אחד לאיים כדי לתת לאיום להפחיד עוד לפני שהוא מתממש בפועל, לבין הרצון מצד שני לא לגלות את כל מה שעומד לבוא כדי להעצים את הפחד הטבעי מאי הוודאות.

במהלך המכות אמרנו שלרוב הייתה התראה מדויקת. ההתראה הבהירה די בדיוק מה עומד לקרות וגם מתי. כפי הנראה הייתה חשיבות גדולה בהתראות המדויקות בגלל התכלית החינוכית של המכות להביא את פרעה להאמין בה' וביכולותיו.

ברם, נראה שבכל זאת היו מספר מרכיבי הפתעה במכות. ראשית, פרעה ועבדיו לא ידעו כמה מכות עומדות לבוא עליהם ואילו מכות, ולא היו יכולים להיערך מראש לפתרונות אסטרטגיים או לדעת עד כמה להתרגש מאיום על מכה ספציפית. לדוגמה, במכת ברד הם היו יכולים לשער שהחיטה והכוסמת האפילות לא יוכו, אבל לא היו יכולים לצפות שאחרי מכת ברד יבוא ארבה שיאכל את כל אשר השאיר הברד. בנוסף, כבר ציינו שהיו מכות שבאו בלא התראה.

נראה שגורם ההפתעה היה משמעותי באופן מיוחד במכת בכורות. ההתראה על מכת בכורות מפורשת בפרק י"א, ומפסוק ח שם נראה שעבדי פרעה שמעו את ההתראה. אבל האם סיפר פרעה לשאר עמו על כך שעומדת לבוא מכת בכורות?

מהפסוק שהבאנו לעיל: "כִּי אָמְרוּ כָּלֵנוּ מֵתִים" ניתן לדעתי ללמוד שהתשובה היא שלילית. העם המצרי לא שמע את התראת מכת בכורות, שכן אילו היה יודע זאת, ייתכן שלא היה חושש שכולם ימותו. הרי נאמר במפורש בהתראה שהבכורות ימותו, ונאמר גם שיהיה זה ברגע אחד של חצות הלילה. אם כן, אחר אותו רגע אחד שבו מתו כל בכורי מצרים, ממה חששו המצרים? חז"ל במדרשיהם²⁷ ופרשנים בפירושיהם ניסו להבין מדוע חששו המצרים

פעולת "מַצְרִיִּים" מתאר חיפזון: "לְמַהֵר לְשַׁלְּחֵם מִן הָאָרֶץ", וגם הנימוק משקף את תחושת הבהילות: "כִּי אָמְרוּ כָּלֵנוּ מֵתִים". לכן יותר סביר לומר שהעם המצרי לא המתין לקבלת הוראות מלכותיות על כך, הוראות שמטבע הדברים לוקח להן זמן להגיע לכל רחבי הממלכה.

27 ראו למשל: "כי אמרו כלנו מתים - אמרו לא כגזרת משה. משה אמר ומת כל בכור בארץ מצרים והיו סבורין שכל מי שיש לו ד' או ה' בנים אין מת אלא הבכור שבהם והם לא היו יודעין שנשותיהן חשודות בעריות וכולן בכורים מרוקים אחרים הן עשו בסתר והקב"ה פרסם אותם" (מכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דפסחא, פרשה יג). וראו עוד אמור"ר (לעיל, הערה 3), עמ' 299, הערה 30.

מכך שכולם ימותו אם לא כולם בכורות, והעלו הצעות שונות. אולם נראה לי שהפשוט ביותר לומר שהעם הפשוט לא קיבל את ההתראה על מכת בכורות,²⁸ ולפיכך פירש את מות הבכורות כהתחלה של מכת דבר על-טבעית שבה מתים בהתחלה הראשונים שבכל משפחה, ולאחר מכן השניים והשלישיים לפי הסדר עד שימותו כולם.

דבר כזה כמובן לא היה כלל בתוכנית האלוהית, אבל כפי שאמרנו לעיל, כשפורענות באה בהפתעה ובחוסר ודאות, המופתע מתחיל לדמיין עד היכן היא יכולה להגיע, והאפקט הפסיכולוגי הזה עוצמתי הרבה יותר מן המכה עצמה. המכה נועדה לפגוע בבכורות בלבד, אבל חשש העם המצרי היה מפני מוות של כל העם. וההעצמה הזאת של מכת בכורות היא שכאמור הביאה לכך שהעם המצרי לא המתין יותר לפרעה,²⁹ אלא שילח את העם בחוזקה. לחוסר הוודאות של העם המצרי לגבי היקפה של המכה העשירית, שרק פרעה ידע מראש שהיא מכת בכורות בלבד, נוסף חוסר ודאות נוסף, גורלי וקיומי, לגבי היקף המכה הזאת: האם היא כוללת את פרעה עצמו?

הרי מן הסתם גם פרעה היה בכור, כמקובל בכל ההיסטוריה המלוכנית, וממילא סביר שפרעה רוצה לדעת את גורלו האישי במכה המתקרבת. יש להניח שהוא מאזין בקשב רב לדברי משה בהתראתו, ומנסה להבין מה יהא גורלו האישי.

אני רוצה להציע שמשה מעמעם את העניין בכוונה. מצד אחד הוא אומר:

וַיִּמַת כָּל בְּכוֹר בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּכוֹר פְּרֹעֶה הַיֵּשֵׁב עַל כְּסֹאוֹ עַד בְּכוֹר הַשִּׁפְחָה אֲשֶׁר אַחַר הַרְחִימִם וְכָל בְּכוֹר בְּהֵמָה (י"א, ה).

מהניסוח הזה ניתן לדייק שרק "מִבְּכוֹר פְּרֹעֶה" תתחיל המכה ולא מפרעה עצמו (מה שבאמת היה בסוף).

אבל מצד שני בהמשך דבריו אמר משה משפט סתום:

28 גם לגבי שאר המכות לא מבואר אם העם המצרי ידע עליהן בטרם בואן. ראינו לעיל כי במכת ברד נאמר (ט', יט): "וַיַּעַתֶּה שֶׁלַח הַיָּזָא אֶת מִקְנֶה וְאֶת כָּל אֲשֶׁר לָהּ בְּשֹׂדֶה כָּל הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה אֲשֶׁר יִמְצָא בְּשֹׂדֶה וְלֹא יִאָסֵף הַבְּיָתָה וְיִרְדַּע לָהֶם הַבָּרָד וְיָמָתוּ". האם פרעה פרסם את דבר בואה של מכת ברד בכל מצרים? בפסוק הבא שם נאמר: "הִירָא אֶת דְּבַר ה' מֵעַבְדֵי פְּרֹעֶה הַנִּיֵּס אֶת עֲבָדָיו וְאֶת מִקְנֵהוּ אֶל הַבְּיָתָה". לדעתי הביטוי "עבדי פרעה" כאן אינו מכוון לכלל העם המצרי, אלא ליועצי הארמון שלו, שהרי זוהי המשמעות של הביטוי הזה החוזר במכת ארבה (י', ז): "וַיִּיאָמְרוּ עַבְדֵי פְּרֹעֶה אֱלֹהֵינוּ".

29 ואולם נראה שפרעה עצמו לא היה בלחץ ברגע ההוא, שכן הוא ידע שמכת בכורות הייתה רגעית ופסקה. לפיכך **כשהוא** שחרר את בני ישראל הוא עשה זאת מתוך ידיעה שהמכה תמה. נראה שכאן בא לידי ביטוי אחד העקרונות של התוכנית האלוהית בסיפור המכות שאותו ביארנו לעיל (הערה 2): שפרעה ישחרר את ישראל לא תחת לחץ ישיר של מכה משולחת ופעילה. נמצא אפוא ששחרור ישראל הושג בשני מישורים: פרעה שחרר את ישראל מתוך ידיעה שהמכה תמה, אבל העם המצרי שילח את ישראל מתוך מחשבה שהמכה עדיין ממשיכה.

וַיִּרְדּוּ כָּל עֲבָדֶיךָ אֵלֶּהָ אֵלֵי וְהִשְׁתַּחֲוּוּ לִי לֵאמֹר צֵא אֶתָּה וְכָל הָעָם אֲשֶׁר בְּרַגְלֶיךָ וְאַחֲרֵי כֵן
אֵצְאָ נִיֵּצְאָ מֵעַם פְּרַעֲהַ בְּחָרֵי אָף

(פסוק ח).

מדוע משה מזכיר רק את עבדי פרעה ולא את פרעה עצמו? והרי אנו יודעים מהמשך הסיפור (י"ב, ל-לא) שפרעה עצמו קם בלילה ואמר למשה לצאת ממצרים! רש"י ענה על כך בשם חז"ל, שמשה רצה לחלוק כבוד למלכות, ולכן לא רצה לומר שפרעה עצמו ירד אליו. אבל ניתן להציע שמשה משמיט כאן את פרעה מסיבה אחרת: הוא רוצה לתת לפרעה להבין שייטכן שכבר לא יחיה ברגעים הללו, וגם לא בכורו יורש העצר כמובן, ומי שישחרר את ישראל ממצרים בסופו של דבר יהיו עבדיו.

אנו היודעים שה' לא המית את פרעה במכת בכורות, כי רצה להיכבד בו בים סוף (י"ד, ד). אולם את זה רק אנו יודעים. פרעה עצמו יוצא מההתראה של משה בתחושה שדיוקם של שני כתובים בדבריו מכחישים זה את זה בשאלה גורלית ביותר בעבורו - אם ימות אף הוא במכת בכורות. נראה אפוא שמשה עמם באופן מכוון את שאלת גורלו של פרעה, כחלק מהכנסת גורם אי הוודאות, שהוא כאמור רכיב חשוב בלוחמה הפסיכולוגית. פרעה מגיע למכת בכורות בחרדה גדולה לגורלו האישי, ואין לו אפשרות לברר עם משה את ספקותיו, כי הרי גזר עליו שלא יוסיף ראות פניו, ומשה השיב שכך יעשה (י', כח-כט).

לסיכום, הראינו במאמר שהמכות פגעו לא רק בעצם ההתרחשות שלהן, אלא לא פחות חשוב מכך: הפחידו את פרעה ואת עמו. הפחד הושג במגוון אמצעים: בהחמרה הדרגתית, במרדף אחרי פרעה באופן המערער את תחושת המוגנות שלו, בהצבת אולטימטום, הנותן לדמיון לעבוד וללחץ הציבורי לפעול, ובשימוש מגוון בגורם ההפתעה. כל המרכיבים הללו הצטרפו יחד כדי לשלב במהלך המכות גם את הגורם הפסיכולוגי, ובסופו של דבר הצליחו להשיג את ניצחון ה' על מצרים ואת תכליתו הכפולה המבוארת בתחילת המהלך: "וַיִּדְעוּ מִצְרַיִם כִּי אֲנִי ה' בְּנֹטְתִי אֶת יָדִי עַל מִצְרַיִם וְהוֹצֵאתִי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מִתּוֹכָם" (ז', ה).